

Т.О. Аманқұл¹, Н. Дәуренбек¹, Қ.С. Бағашаров¹
¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
 Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ МҰРАГЕРЛІК НОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ БИЛЕР СОТЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ даласындағы мұрагерлік институтының тарихи қалыптасуы, оның ислам шарифатымен өзара ықпалдасуы және билер сотының практикасында көрініс табуы кең көлемде қарастырылады. Зерттеуде ең алдымен Құран мен сүннетке негізделген ислам мұрагерлік құқығының негізгі қағидалары баяндалып, әйелдер мен балалардың мұраға қатысу құқығы, фард үлестерінің белгіленуі, өсиет шектеулері және жетім-жесірдің ақысын қорғау сияқты маңызды аспектілер талданады. Осыдан кейін көшпелі қазақ қауымында қалыптасқан әдет-ғұрыпқа сүйенген мұрагерлік тәртібі – кенже ұлдың қара шаңырақты мұрагерлеуі, қыз баланың жасау арқылы енші алуы, әмеңгерлік институтының рөлі және рулық мүлікті сақтаудың маңызы – салыстырмалы түрде зерттеледі. Билер сотының мұрагерлік дауларды шешу тәжірибесі арқылы шарифат нормаларының қандай жағдайларда қолданылып, қалай бейімделгендігі анықталады. Мақала қазақтың құқықтық мәдениетінде исламдық құқық пен дәстүрлі адаттың бірін-бірі толықтыра отырып дамығанын, олардың ортақ құндылықтары мен кейбір айырмашылықтары қоғамның құқықтық санасына ұзақ мерзімді әсер еткенін көрсетуге бағытталған. Зерттеу нәтижелері тарихи құқықтық тәжірибені қазіргі заманда түсіну үшін маңызды ғылыми маңызға ие.

Кілт сөздер: ислам мұрагерлік құқығы, әдет-ғұрып құқығы, билер соты, мұрагерлік институты, қазақ қоғамы, шарифат нормалары, Жеті жарғы, жетім-жесір құқығы, мұра үлесі.

Аманқол Тимур¹, Даворник Нарол¹, Қ.С. Бағашаров¹
 1 Ғылыми институтының тарихи қалыптасуы, оның ислам шарифатымен өзара ықпалдасуы және билер сотының практикасында көрініс табуы кең көлемде қарастырылады. Зерттеуде ең алдымен Құран мен сүннетке негізделген ислам мұрагерлік құқығының негізгі қағидалары баяндалып, әйелдер мен балалардың мұраға қатысу құқығы, фард үлестерінің белгіленуі, өсиет шектеулері және жетім-жесірдің ақысын қорғау сияқты маңызды аспектілер талданады. Осыдан кейін көшпелі қазақ қауымында қалыптасқан әдет-ғұрыпқа сүйенген мұрагерлік тәртібі – кенже ұлдың қара шаңырақты мұрагерлеуі, қыз баланың жасау арқылы енші алуы, әмеңгерлік институтының рөлі және рулық мүлікті сақтаудың маңызы – салыстырмалы түрде зерттеледі. Билер сотының мұрагерлік дауларды шешу тәжірибесі арқылы шарифат нормаларының қандай жағдайларда қолданылып, қалай бейімделгендігі анықталады. Мақала қазақтың құқықтық мәдениетінде исламдық құқық пен дәстүрлі адаттың бірін-бірі толықтыра отырып дамығанын, олардың ортақ құндылықтары мен кейбір айырмашылықтары қоғамның құқықтық санасына ұзақ мерзімді әсер еткенін көрсетуге бағытталған. Зерттеу нәтижелері тарихи құқықтық тәжірибені қазіргі заманда түсіну үшін маңызды ғылыми маңызға ие.

Кілт сөздер: ислам мұрагерлік құқығы, әдет-ғұрып құқығы, билер соты, мұрагерлік институты, қазақ қоғамы, шарифат нормалары, Жеті жарғы, жетім-жесір құқығы, мұра үлесі.

المعايير الإسلامية للميراث في السهوب الكازاخية وممارسات محاكم البيلا

الملخص

تتناول هذه المقالة بالتفصيل تطور مؤسسة الميراث في السهوب الكازاخية عبر التاريخ، وتفاعلها مع أحكام الشريعة الإسلامية، وكيف انعكس ذلك في ممارسات محاكم القضاة (بيلا). يوضح البحث أولاً المبادئ الأساسية للمواريث في الإسلام اعتماداً على القرآن والسنة، مثل حق النساء والأطفال في الميراث، وتحديد الأنصبة المفروضة

(الفرائض)، وضوابط الوصية، وحماية حقوق اليتامى والأرامل. ثم تُدرَسُ – بصورة مقارنة – الأعرافُ الموروثة في المجتمع الكازاخي التقليدي، مثل توريث البيت الكبير للابن الأصغر، ونيل الفتاة نصيبها من خلال جهاز الزواج، ودور نظام الزواج بأرملة الأخ، إضافة إلى أهمية الحفاظ على ممتلكات العشيرة. ومن خلال تحليل أحكام محاكم البيبل ep في قضايا الميراث، يتبين كيف طُبِّقت قواعد الشريعة، وفي أي الظروف تم تكيفها مع الواقع العرفي. تهدف المقالة إلى بيان أن الثقافة القانونية الكازاخية تطورت من خلال التكامل بين الشريعة الإسلامية والعادات المتوارثة، وأن القيم المشتركة والاختلافات المحدودة بينهما قد تركت أثرًا طويل المدى على الوعي القانوني للمجتمع. وتكتسب نتائج البحث أهمية علمية لفهم التجربة القانونية التاريخية في سياقها المعاصر.

الكلمات المفتاحية: الفقه الإسلامي في الميراث، القانون العرفي، محاكم البيبل، مؤسسة الميراث، المجتمع الكازاخي، أحكام الشريعة، «جتي جارغي»، حقوق اليتامى والأرامل، أنصبة المواريث.

T. Amankul¹, N. Daurenbek¹, K. S. Bagasharov¹

¹Al-Farabi Kazakh national university
Almaty, Kazakhstan

ISLAMIC INHERITANCE NORMS IN THE KAZAKH STEPPE AND THE JUDICIAL PRACTICE OF THE BIYS

Abstract

This article offers an in-depth examination of the historical development of the inheritance institution in the Kazakh Steppe, focusing on its interaction with Islamic inheritance law and its reflection in the judicial practice of the biy courts. The study begins with an outline of the fundamental principles of Islamic succession as established in the Qur'an and Sunnah, including fixed heir shares, the affirmation of women's and children's rights to inheritance, limitations on bequests, and strong emphasis on protecting widows and orphans. It then provides a comparative analysis of the customary Kazakh system of inheritance, which evolved within a nomadic socio-economic structure: the special role of the youngest son as the keeper of the ancestral home, the treatment of daughters' dowries, the function of levirate marriage (amengerlik), and mechanisms for preserving clan property. Particular attention is given to the cases in which biy courts applied Sharī'a principles when resolving inheritance disputes, adapting them to local traditions. The findings demonstrate that Islamic law and Kazakh customary practices did not conflict fundamentally; rather, they formed a complementary legal synthesis that reinforced societal values such as justice, kinship cohesion, and communal responsibility. The study provides valuable insight into the evolution of Kazakhstan's legal culture.

Keywords: Islamic inheritance law, customary law (adat), biy courts, inheritance institution, Kazakh society, Sharī'a norms, Zheti Zhargy, rights of widows and orphans, inheritance shares.

Т.О. Аманкул¹, Н. Дауренбек¹, К.С. Бағашаров¹
¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

ИСЛАМСКИЕ НАСЛЕДСТВЕННЫЕ НОРМЫ НА КАЗАХСКОЙ СТЕПИ И ПРАКТИКА СУДА БИЕВ

Аннотация

В данной статье подробно исследуется историческое формирование института наследования в казахской степи, его взаимодействие с нормами исламского наследственного права и отражение этих норм в практике биевых судов. В первой части рассматриваются ключевые положения исламского наследования, основанные на Коране и сунне: фиксированные доли наследников, расширение прав женщин и детей, строгие предписания относительно защиты сирот и вдов, а также ограничения завещания. Затем проводится сравнительный анализ адатной системы наследования, сложившейся в кочевом казахском обществе: роль младшего сына как наследника родового очага, предоставление приданого девушкам, обычай амэнгерства и механизмы сохранения родового имущества. Особое внимание уделяется судебной практике биев, которые в ряде случаев опирались на шариатские нормы при разрешении наследственных споров, адаптируя их к местным условиям и традициям. Исследование показывает, что исламское право и адат не противостояли друг другу, а, напротив, формировали взаимодополняющую правовую систему, в которой усиливались ценности справедливости, семейной солидарности и социальной ответственности.

Ключевые слова: исламское наследственное право, адат, суд биев, институт наследования, казахское общество, нормы шариата, Жеты Жаргы, права сирот и вдов, наследственные доли.

Кіріспе

Қазақ қоғамының құқықтық мәдениеті ғасырлар бойы дәстүрлі әдет-ғұрып (адат) нормалары мен ислам шариғаты қағидаттарының өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасты. Қазақ хандығы дәуірінен бастап, әсіресе XV–XVIII ғасырларда, ислам діні халықтың рухани өміріне ғана емес, құқықтық сана-сезіміне де әсер ете бастады [1, 1б.]. Дегенмен, шариғат қағидаттары толық көлемде ендіріле қоймай, көптеген салт-дәстүрлік құқық нормалары сақталып қалды. Мұрагерлік құқығы – осы өзара

ықпалдастық айқын көрінетін салалардың бірі болды. Ислам мұрагерлік құқығы (фикһ ғылымындағы «ильм әл-фараид» деп аталатын пән) мұра мәселелерін Құран мен сүннет негізінде егжей-тегжейлі реттейді [3]. Ал қазақтың көшпелі қоғамында қалыптасқан мұрагерлік тәртібі рулық-патриархалдық құрылым талаптарына бейімделген әдет заңдарына сүйенді [3].

Бұл зерттеу мақаласының мақсаты – Қазақ даласындағы мұрагерлік институтының тарихи тәжірибесін талдап, дәстүрлі билер соты ше-

шімдерінде ислам шарифатының мұрагерлік нормалары қаншалықты қолданылғанын анықтау. Мақалада алдымен ислам мұрагерлік құқығының негізгі қағидалары қарастырылады. Содан кейін қазақ қоғамындағы дәстүрлі мұрагерлік тәртібі сипатталып, оның шарифат нормаларымен ұқсастықтары мен айырмашылықтары ашып көрсетіледі. Үшінші бөлімде билер сотының практикасы талданып, онда шарифат ережелерінің қолданылу дәрежесі мен ерекшеліктері талқыланады. Зерттеу барысында Құран Кәрімнің аудармасы негізге алынып, ислам құқықтанушы ғұламалары – имам әл-Кәсани («Бадаиғ әс-санаи»), Ибн Құдама («әл-Муғни») және т.б. еңбектерінің тұжырымдары ескерілді. Сондай-ақ Ә.Марғұлан-ның «Қазақ қоғамының тарихи-мәдени дәстүрлері», С.Зимановтың «Билер институты – қазақтың дәстүрлі құқығының негізі» сияқты зерттеулеріндегі деректер және «Жеті жарғы» заңдар жинағындағы мұрагерлікке қатысты қаулылар пайдаланылды. Аяттар араб тілінде түпнұсқада беріліп, мағынасы қазақша түсіндірілді.

Тақырыптың өзектілігі қазіргі Қазақстанның құқықтық мәдениетінде тарихи тәжірибенің ізі сақталып отырғандығына байланысты арта түседі. Зерттеу нәтижелері дәстүрлі құқық пен исламдық құқық арасындағы сабақтастықты және олардың қазіргі құқықтық санаға ықпалын көрсетіп, заңнаманың эволюциясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Ислам мұрагерлік құқығының негізгі қағидалары

Ислам құқық жүйесінде мұрагерлік (мұра) мәселесі Құран аяттарымен тікелей реттелген маңызды салалардың бірі саналады [12, 16.]. Мұсылманның дүниеден өткеннен кейін қалдырған мұрасы алдымен белгілі бір тәртіппен бөлінуі керек: ең әуелі мәйітті жерлеу және жаназаға байланысты шығындар алынады, содан соң марқұмның қарыздары өтеледі. Егер марқұм өсиет (васият) қалдырған болса, ол шарифат бойынша тек жалпы мүліктің үштен біріне дейінгі бөлігі шегінде орындалады. Яғни, өсиет етілген мүлік барлық мұраның 1/3 бөлігінен аспауға тиіс, әрі өсиет заңды мұрагер болып табылатын туыстарына емес, тек бөгде адамға немесе қайырымды істерге арналса ғана орындалуы шарт. Бұдан кейін қалған мүлік шарифат белгілеген заңды мұрагерлер арасында бөліске түседі [5, 7, 330.].

Ислам мұрагерлік құқығының басты ерекшелігі – әйелдерге де, еркектерге де нақты үлес беруі және жалпы мұрагерлік үлестердің Құран арқылы бекітілуі. Құранның «Ниса» сүресінде Алла Тағала мұрагерлік туралы былай бұйырады:

«لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ ۗ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا»

(Мағынасы: «Әке-шешелері және жақын туыстары қалдырған мұрадан ер кісілерге тиесілі үлес бар. Әке-шешелері және жақын туыстары қал-

дырған мұрадан әйелдерге де тиесілі үлес бар. Аз болсын, көп болсын – [әр мұрагерге] белгіленген үлес (несібе) бар» [4, 4:7]. Бұл аят исламға дейінгі дәстүрде кең тараған әйелдерді мұрадан шеттету ғұрпын өзгертіп, әйел баласына да құқықтық үлес тиесілі екендігін ашық жариялады [3]. Исламға дейін араб қоғамында мұра негізінен тек ер адамдарға – соның ішінде әке жағынан ең жақын ағайын-туыстарына (асаба деп аталады) ғана қалдырылып, қыз балалар мен ана жақ туыстары көбіне мұрагерліктен тыс қалған еді [3]. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) келген соң түскен бұл Құран аяты әйелдерге тиесілі ақыны белгілеу арқылы әділетті бөліс принципін орнықтырды.

Ислам мұрагерлік құқығында ер мұрагердің үлесі әйел мұрагердің үлесінен әдетте екі есеге артық болады деген қағида бар [4, 4:11]. Мысалы, марқұмның балалары – ұлдар мен қыздар болса, онда «ер балаға екі қыздың үлесі мөлшеріндей үлес тиесілі» деп бекітілген. Бұл ереже жанұядағы ер адамның материалдық жауапкершілігінің ауыр болуымен түсіндіріледі: исламда ер адам өз отбасыны (әйелін, балаларын) толық қамсыздандыруға міндетті, ал әйел алған мұрасын өз қалауынша жеке пайдалануға ерікті. Алайда мұрагерлік үлестегі бұл айырмашылық барлық жағдайларда бірдей емес екенін де айту керек. Кей жағдайларда әйелдер мен ерлер тең үлес алуы мүмкін – мәселен, марқұмның әке-шешесі мұрагер болса, әкеге де, шешеге де баласының артында қалған мұраның алтыдан бір бөлігі тиесілі (әр-

қайсысына 1/6) деп шариғат бекітеді [4, 4:11]. Сол сияқты, марқұмның жұбайы – күйеуі немесе әйелі – заңды мұрагер болып табылады және олардың да үлесі нақты көрсетілген (балаларының бар-жоғына байланысты жұбайы 1/4 немесе 1/8 үлес алады). Құранда: «Егер ер кісі баласыз қайтыс болса, артында қалған жұбайы (әйелі) мұраның төрттен бірін алады, ал балалы болса – сегізден бірін алады», «әйел қайтыс болса, күйеуі баласы жоқ жағдайда мұраның жартысын, ал баласы бар жағдайда төрттен бірін алады» деп бұйырылған [4, 4:12].

Шариғат белгілеген осы фард үлестер (нақтыланған үлестер) мұрагерлердің белгілі бір санатына беріледі: бұларға марқұмның жақын туыстарынан – әке-шешесі, жұбайы, балалары (ұл-қыз), сондай-ақ белгілі жағдайларда бауырлары, әжесі, атасы және т.б. жатады. Мысалы, жоғарыда айтылғандай, қызы болса – оған мұраның 1/2 немесе 2/3 бөлігі; анасы – 1/6; жары – 1/4 немесе 1/8; әкесі – 1/6 (сонымен қатар қалған бөлігі де әкеге беріледі, себебі ол ер туысы ретінде асаба саналады) деген секілді мөлшерлер бар. Осындай нақты үлестерді бөліп бергеннен кейін, мұраның қалған бөлігі (асаба принципі бойынша) ер жақ жақын туысқа тиесілі болады. Ислам мұрагерлік құқығының жүйесінде осы екі категория – Құранмен үлесі бекітілген мұрагерлер (әһл әл-фараид) және қалғанына таласушы ер туыстар (асаба) – бірін-бірі толықтыра отырып, үйлесімді жұмыс істейді [3].

Айта кетерлігі, ислам шариғаты қайтыс болған адам тірі кезінде

өз мұрагерлерін мүлдем мирассыз қалдыруына жол бермейді. Әр мұрагерге Құран белгілеген міндетті үлесті бермеу – күнә әрі заңға қайшы іс. Тіпті біреуге қосымша сый-таралғы бергісі келсе де, адам баласы мұны өмірде теңдей жасауға ұмтылуы керек деп түсіндіріледі. Ханафи мәзһабы ғұламасы имам әл-Кәсани «Бадаиғ әс-санаида»: «Әке тірі кезінде балаларына сый таратса, ұл-қызына тең беруі тиіс» деп жазғаны белгілі [6]. Ал Ибн Қудамә өзiнiң «әл-Муғни» еңбегiнде Пайғамбар заманындағы бiр оқиғаны келтiредi: соғыста шейiт болған Саъд ибн Рабиъдiң артында қалған мұрасын қыздары мен жұбайына бермей, ағасы түгел иемденiп кеткенде, Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) ол кiсiнi шақырып: «Екi қызына мұраның үштен екi бөлiгiн, жұбайына сегiзден бiрiн бер, қалғанын өзiң ал» – деп үкiм еткен екен. Осы оқиғадан соң аталмыш мұрагерлiк үлестер туралы Құран аяты түскенi риуаят етiледi [11, 9, 6б.]. Бұл тарихи прецедент ислам мұрагерлiк құқығының бұрынғы дәстүрдi өзгертiп, әдiлдiк пен отбасы мүшелерiнiң құқын қорғауды мақсат еткенiнiң айқын дәлелi болып табылады [3].

Мұрагерлiк құқық – ислам ғылымдарының iшiндегi дiннiң негiзгi рүкiндерiнен кейiнгi ең маңызды ғылымдардың бiрi [9, 29, 136б.]. Жалпы, исламдағы мұрагерлiк жүйе отбасы мүшелерiнiң құқықтарын теңдей сақтауды, әсiресе бұрын құқығы тапталған жесiрлер мен жетiмдердiң ақысын жеместiктi көздейдi. Құрандағы мұра аяттары түскен кезде арабтың кейбiр дәстүрлерi өзге-

рiске ұшырады: ендi әке тек үлкен ұлына не ағайындарына бар мүлiктi қалдырып, қыздарын немесе алыс туыстарын мұрадан мүлде айырмауы керек едi. Ислам әйелдiң мәртебесiн көтерiп, оны отбасының iшкi мүшесi деп таныды және ерлермен бiрге жақын туыс ретiнде қарастырды [3, 1б.]. Пайғамбар хадисiнде: «Мұрагерлiк iлiмiн үйренiп, оны халыққа үйретiндер» [10, 5293] делiнген, өйткенi мұнда әдiлеттiлiк пен Құдайдың бұйрығы бар. Сол себептi мұсылман құқықтанушылар мұрагерлiк ғылымын (фараид iлiмi) зерттеудi әрбiр қоғам үшiн маңызды санаған [12, 1б.].

Қорыта айтқанда, ислам мұрагерлiк құқығы негiздерi мұра қалдырушының қарыздары мен өсиеттерiн өтеген соң, қалған дүние-мүлкiн Құранда бекiтiлген үлестер бойынша ең жақын туыстарына (ерi/әйелi, ата-анасы, балалары, қажет жағдайда басқа да туыстары) әдiлеттi таратуға саяды [7, 5, 85б.]. Бұл жүйе ер адамдардың отбасын асырау мiндетiне орай үлесiн көбiрек алуын қамтамасыз етсе де, жалпы алғанда, бұрынғы рулық-патриархалдық тәрiпте қорғалмай келген әйел, бала, жетiм, жесiр секiлдi топтардың да құқықтарын заңдастырып, мұраны тек «еркектердiң еншiсi» болудан шығарды. Келесi бөлiмде осы исламдық қағидаттардың қазақ даласындағы дәстүрлi мұрагерлiк тәрiппен қалай үйлескенiн не үйлеспегенiн қарастырамыз.

Қазақ даласындағы дәстүрлі мұрагерлік тәртібі

Қазақ қоғамының дәстүрлі мұрагерлік жүйесі көшпелі өмір салтының экономикалық, әлеуметтік ерекшеліктеріне негізделген әдет құқығы ережелерінен құралды. Патриархалдық отбасы құрылымында негізгі мұрагерлер әдетте ер адамдар – әсіресе ұл балалар болып саналды. Дәстүрлі түсінік бойынша, үйдің ең кіші ұлы – *кенже* – ата-анасының шаңырағында қалып, оларды бағып-қағатын болғандықтан, әке мүлкінің негізгі бөлігі кенже ұлға қалатын [8, 3б.]. Қазақта «кенже ұл – қара шаңырақ иесі» деген түсінік осыдан шыққан. Шыныда да, әйгілі зерттеуші Н.И. Гродековтың жазуына қарағанда, қазақ әкесі тірісінде балаларын бөліп шығарып, әр ұлын үйлендіріп жеке отау қылғанда малының бір бөлігін енші ретінде үлестірген. Бұл енші – ұлдың өз отбасы шаруашылығын бастауына берілген мүлік (мал, дүние-жиһаз). Әр ұлдың еншісіне әкесінің дәулетіне қарай белгілі көлемде мал-мүлік тиген, әсіресе бұл үлес ұлдарына қалыңмал төлеуге (қалыңмал құрауға) жеткілікті болуына мән берілген. Үлкен ұлдар еншісін алып бөлек шаңырақ көтерген соң, әке қолында ең кіші ұлы қалған. Әке өзінде және бәйбішесінде күнкөріске жеткілікті үлесті ғана қалдырып, қалған негізгі мүлікті балаларға бөліп бере бергенімен, кенже ұлға жеке енші бермей, оның үлесін кейінге сақтап отырған. Мұның себебі – әкешеше қартайғанда кенже баласының қолында болады, сол себепті ата мұраның соңғы және ең үлкен бөлігі

кенже ұлдың үлесіне тиген. Осылайша, әке өлген соң қара шаңырақ кенже ұлға қалып, басқа ағайындар оған тиіспейтін дәстүр орныққан. Кенже бала сол шаңырақтың иесі ғана емес, әке борыштары болса, соны өтеуші де болып есептелген: әкенің барлық қалған қарыз-міндеттері кенже мұрагерге ауысқан. Ал үлкен ұлдар әке өмірден өткенге дейін өз үлестерін (малын) алып қойғандықтан, олардың әке қарызына жауаптылығы болмаған. Осы тұрғыдан қазақтың дәстүрлі мұрагерлік құқығы «әмбебап мұрагерлік» принципіне сүйенген деуге болады: барлық түпкілік мұраның жүгін көтеруші бір адам (кенже ұл) болып, қалған мұрагерлер өз үлестерін бөлек бұрын алып қойғандықтан, негізгі мирас сол кенжеде шоғырланған. Зерттеушілер Д.Фокс және Н.И.Гродеков атап өткендей, бұл жағдайда кенже ұл барлық құқықтар мен міндеттердің толық мұрагері ретінде саналса, басқа балалары әкесінің қарыздарын төлеуге міндетті болмаған. Қарыз беру мәселесінде билер соты дәл осы әдет-ғұрыпты басшылыққа алып, несие берушілердің үлкен ұлдарына қоятын талап-арыздарын қанағаттандырмаған жайттары тіркелген [8, 4б.].

Әдет құқығы бойынша, балалары өсіп, үйленіп, жеке шаңырақ көтергенде еншісін алған соң, әке тірі кезінде қалған мүлікті қалай басқарса да, ұлдардың минималды құқығын бұзбауы тиіс болған. Мысалы, әкенің барлық мал-мүлкін өз қалауымен бір баласына қалдырып, өзгелерін үлестен айыруына жол берілмеген. Халықтың үлкендері мұндай жағдай-

да «ақсақалдар кеңесін» шақырып, әділдікпен бөлісуді қадағалайтын еді. Егер әке кейбір баласына тиесілі малын бермей кетсе, дәстүр бойынша ол балаға жақсы ат немесе түйе беріп разы етуге тиіс болған, әйтпесе баланың өз үлесін даулап алуға хақы бар. Бұл жерде айта кететін тағы бір маңызды жайт – қазақ қоғамында балаларына мұраны көбіне олар кәметтік жасқа толып, үйленген соң тірі кезінде бөліп беру (енші беру) кең тараған. Сондықтан кейбір зерттеушілердің пікірінше, қазақ дәстүрінде жеке дара «мұрагерлік құқығы» қалыптаспаған деуге болады, өйткені әке дүниесін бір адамның түгел мұраға алуы сирек, әдетте тірісінде әр баласына үлестіріп кеткен. Дегенмен, әке енші үлесті өзі белгілегенде де, салт бойынша жеребе әділдігі сақталуы қадағаланғаны байқалады. Бұл тәртіп көшпелі қоғамда мүліктің ұрпақтан-ұрпаққа әділетті бөлінуін қамтамасыз етіп, жақын туыстар арасындағы алауыздықты болдырмауды көздеді [8, 5б.].

Қазақтың әдет-ғұрып құқығында ұлдардың құқықтары қыз балаларға қарағанда кеңірек болғаны белгілі. Дәстүр бойынша, қыз бала жат жұрттық саналғандықтан, әкенің міндеті – қыздарын тұрмысқа ұзатқанда қажетті жасау-жабдығын (мүлкін) дайындап беру. Әкесі қызын тұрмысқа берерде мал-мүлкінен мөлшерлеп дүние (жасау) беріп, тиісті қалыңмалын алғаннан кейін, ол қыз әке мұрасынан үлес талап ете алмайтын. Яғни, тұрмысқа шыққан қыздарға жасауы берілген соң, олар әке-шешесінен тікелей мұрагерлікке

ие болу құқығынан дәстүрлі түрде айырылған. Бұл ереже «қыздың қалыңмалы – оның еншісі, жасауы – берген үлесі» деген түсінікпен астасып жағыр. Сол себепті тұрмыс құрған қыздар әке мұрасын бөлуге қатыспай, негізінен ұлдар арасында үлес бөлінген. Алайда тұрмысқа шықпаған (бойдақ) қыздардың жағдайы басқа болған: күйеуге тимей ата-анасы қайтыс болса, ондай қыз балаларға мұрадан белгілі бір үлес тиетін. Әдетте, үйде қалған бойжеткен қызға ұлдың жарты үлесі мөлшерінде мұра беру дәстүрі бар еді деп жазады зерттеушілер. Мәселен, бір әулетте ешқашан тұрмысқа шықпаған әпке-қарындас болса, ағайындары оның үлесін ұмыт қалдырмай, әр ұлдың еншісінен жарты мөлшерді оған кесіп берген. Студенттерге арналған оқулықтардың бірінде: «Әкесі қыздарын жасауымен күйеуге бергеннен кейін, қыздардың мұраға таласы болмаған. Тұрмыс құрмаған қыздары болса, оларға ұлдарының жарты үлесі берілген» деп атап көрсетілген. Бұл – қазақтардың бойдақ қыздың да нәпақасыз қалмауын көздейтін әдет заңының бір мысалы. Яғни, ислам шарияты сияқты дәл үлестер бекітпесе де, қазақ дәстүрі тұрмысқа шықпаған қызды белгілі дәрежеде мұраға ортақтастырып, оның жасауын беруді ағайындарға міндеттеген.

Сонымен бірге, қазақ салтында жесір әйелдің құқықтары да қарастырылған. Егер ері қайтыс болса, оның жесірі екі түрлі жолдың бірімен өз тағдырын шешкен: қайтыс болған күйеуінің аға-інісі, туыскандарының біріне тұрмысқа шығып, сол әулетте

қалған немесе әменгерліктен бас тартып, өз еркімен басқа ерге шыққан (не тұрмыс құрмай қалған). Әменгерлік деп аталатын бұл құбылыс – еріөлгенде жесірді күйеуінің туыс-туғандарына қосу дәстүрі – көне түркі-моңғол тайпаларынан бері жалғасып келген институт еді. Қазақта «әменгер» сөзі «өлген адамның жесірін алуға құқықты ағайыны, мұрагері» деген мағынаны білдіреді. Әменгерлік институты бір жағынан қайтыс болған адамның отбасын сырт адамға жібермей, шаңырақты сақтап қалу ниетінен туса, екінші жағынан, мұрагерлік тәртіппен де тікелей байланысты болды: жесірін алған туысы өлген кісінің шаруашылығын, мал-мүлкін де өз қолына алып, балаларын жетімсіретпей өсірген. Дәстүрлі қоғамда жесірді рулық қауымнан тыс адамға бермеуге тырысқан, себебі ол кетсе бірге оның бала-шағасы мен дүние-мүлкі де басқа руға ауысады деп санаған. Сондықтан әменгерлік бойынша, ең алдымен, марқұмның туған ағасы немесе інісі, олар жоқ болса, жақын немере ағайындары (кейде тіпті әкесі тірі болса, әкесі де алуы мүмкін) жесірге үйленуге құқылы болған. Кей өңірлерде әменгерлік жас айырмашылығына қарамаған: жесір қалған әйел қайын ағасына не қайын інісіне қарауға тиіс, ол тым кішкентай болса, соны күтетін де ғұрыптар кездескен. Дегенмен, қазақ қоғамында жесір әйелдің әменгерді таңдауға белгілі дәрежеде еркі болған. Мысалы, егер бір әменгерді қаламай басқа бір туысқа шығамын десе, бұрынғы күйеуінің ағайындары одан қалыңмалға төленген малдың жар-

тысын мөлшерлеп алып, таңдаған адамына қосқан. Ал егер жесірдің кәмелетке толған балалары болып, өзі сол балаларының қасында қалғысы келсе, екінші рет күйеуге шықпай, балаларының шаңырағын өзі басқаруына да рұқсат етілген (бұл жағдайда ол өлген күйеуінің үйінде балаларымен бірге тұрып, отау иесі саналған). Жесір басқа рудан біреуге тұрмысқа шыққысы келсе, онда жаңа күйеуі бұрынғы күйеуінің туыстарына қалыңмал төлеуге қосымша, елден кеткен ер адамның «орны» үшін құн төлеуге міндеттелген. Яғни, жат жұртқа кететін жесірдің артында қалған балалары мен малының өтеуі секілді ақы алынған. Әменгерлік салты кейде қайтыс болған күйеуінің атастырған қалыңдығына да жүргізілетін: егер жігіт қалыңдығымен үйленбей жатып өлсе, оның туған бауыры немесе туысы сол қызға үйленуге құқылы болған (бұған қыздың келісімі де қажет еді). Мұның бәрі бір жағынан рулық меншікті сыртқа жібермеу амалы болса, екінші жағынан, ислам шариғатында тыйым салынбаған (яғни жаиз) әрекет болғандықтан, қоғамда қолдау тапқан. Әйткенмен, кейбір діндарлар жесірді еркінен тыс зорлап әменгерлікке салуды айыптағаны мәлім. Мәселен, діндар Шорман молда «әменгерлік – жесірді мәжбүрлеп қосу болғандықтан, шариғаттағы «зұлымдық істерге» жатады» деп кескен деген дерек бар [1, 5-6б.]. Демек, әменгерліктің өзі шариғатқа толық қайшы емес (ислам көп әйел алуды және қайынаға-абысын арасындағы некені жоққа шығармайды), бірақ жесірді

зорлап қосу, не әйелдің келісімін елемей қинау шарифат тұрғысынан дұрыс болмаған. Қазақ арасында да, әсіресе XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында, діни білімі бар адамдар әменгерлікті жұмсартуға, жесірдің таңдау еркін құрметтеуге шақырғаны белгілі.

Дәстүрлі мұрагерлік тәртіпте жесір әйел мен жетім балалар материалдық жағынан қорғансыз қалмауы үшін қоғам жауапкершілігі ерекше болды. «Ерінен айырылған әйелдің де, жетім қалған баланың да ақысын жіберме» деген қағида халықтың санасына сіңген. Әдет заңдары бойынша, егер әкесіз қалған жетім ұл ер жетпей тұрып шешесі басқа күйеуге кетсе (әменгерліктен бас тартып), баланың мұрасын бөтен қол сұқпас үшін туыстары қамқорлыққа алған. Жетімнің кәмелетке толғанда өз үлесін алуға қақысы барын билер ерекше назарда ұстаған. Тіпті жетімнің мал-мүлкін басқарушы туысы оны жеп қойса немесе дұрыс қарамаса, «жетім ақысы» деген ауыр күнәға қалатынын ескертіп, қоғамдық айып салған. Бұл да шарифаттағы «жетім малын жеуге тыйым салу» бұйрығымен астасып жатыр [4, 4:10].

Қорыта келгенде, қазақ даласындағы дәстүрлі мұрагерлік жүйе рулық-қауымдық қатынастарды сақтауға қызмет етті. Мұра негізінен әулет ішінде (аталас туыс арасында) қалатындай тәртіппен бөлінді: ұрпақтан-ұрпаққа мал-мүліктің берілуінде ер балалар шешуші рөл атқарды, қыз балалар жасау алып, басқаның қолына шығумен өз еншісін алатын деп есептелді, ал әулеттің не-

гізгі қарашаңырағы мен қалған мүлік кенже ұлға қалып, сол арқылы әке мұрасы әрі қарай бөлшектенбей сақталды. Дегенмен, бұл жүйеде де әлеуметтік әділеттілік өз заманындағы өлшеммен қарастырылды: тұрмысқа шықпаған қыздың үлесі, жесірдің мал-мүлкі мен қамқорлығы, жетімдердің ақысы белгілі деңгейде қамтамасыз етілді. Ислам шарифатымен салыстырғанда, қазақтың әдет құқығы әйелдердің мұрагерлік үлесін шектегені рас, бірақ толықтай мұрасынан айырып қарамады – мұны бойдақ қызға үлес беру, жесірді әменгерлік арқылы асырау сияқты институттардан көруге болады. Шарифатқа қайшы келетін тұстары да жоқ емес еді: мысалы, исламда бірнеше әйел алуға ең көп төртке дейін ғана рұқсат етілсе, қазақ дәстүрі байлығы жетсе одан да көп алуына шек қоя қоймаған (әрине, іс жүзінде төрттен көп әйел алу өте сирек болған). Бірақ, әдет заңы әр әйелдің жеке мүлкін (жасауы мен өз алдына босағаға шығарғанда берген малы) бөлек санап, оған күйеуі тиіспеуін қамтамасыз еткен. Мысалы, байының тоқалына дейін әрқайсысы бөлек отау болып, өз шаруасын өздері жүргізген, ол үйдің дүние-мүлкіне бәйбіше де, күйеу де араласпаған – бұған заң тыйым салған. Бұл да шарифаттағы «әйелдің жеке мүлкіне қол сұғылмайды» деген қағидамен үндес еді. Егер күйеуі қайтыс болса, қазақ дәстүрінде бәйбіше (үлкен әйел) негізгі шаңырақты өз қолына алып қалатын да, тоқалдары балаларының қасында жеке отау болып қала берген. Кедей отбасы болса, кіші әйелдің кейде тіпті үлкен үйге кіріп, күң ста-

тусына түскені де болғаны айтылады [8, 56.]. Мұның барлығы дәстүрлі қоғамдағы көп әйел алу, мирас қалдыру мәселелерінің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

Жалпы, қазақтың мұрагерлік тәртібі өз дәуірі мен қоғамының талаптарына сай әрі рулық бірлікті сақтайтындай қалыптасты. Онда ислам шариятының да ықпалы біртіндеп байқалғанын жоққа шығаруға болмайды: әсіресе, «Жеті жарғы» заңдар жинағында және XIX ғасырдағы билер сотының тәжірибесінде әйелдер мен жетімдердің ақысын қорғау, өсиетпен дүние бөлу сияқты исламнан келген жаңалықтар көрініс тапты. Мұның нақты мысалдарын келесі бөлімде талдаймыз.

Билер соты және шарият нормаларының қолданылуы

Қазақ қоғамында билер соты – дәстүрлі әділқазылық жүйе – құқықтық дауларды шешудің негізгі тетігі болды. Би – ата жолымен қалыптасқан әдет-ғұрып заңдарын жетік білетін, шешендігімен, тапқырлығымен танылған турашыл тұлға. Қазақтың атақты Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сынды кемеңгерлері ел ішіндегі жер дауы, жесір дауы, құн дауы секілді күрделі мәселелерді әділ шешіп, қоғамдағы құқық пен тәртіпті қамтамасыз етті. Билер соты жазылған заңдардан гөрі ауызша дәстүр мен әділет принциптеріне сүйенді. Дегенмен, XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басына қарай қазақ даласында мұсылмандық қағидалар да құқықтық рәсімдерге біршама енгені байқалады [14, 12-136.]. Бұл әсіресе

отбасы-некелік, мұрагерлік істерде көрінді. Билер кейбір дауларда шарият үкімдерін де ескеріп отырған.

Тәуке ханның тұсында дүниеге келген «Жеті жарғы» заңдар жинағы – қазақтың әдет құқығын жүйеленген маңызды ескерткіш». Жеті жарғы» (жеті қаулы) дәстүрлі заңның жеті бөлімнен тұратыны белгілі. Зерттеуші Т.И.Сұлтановтың деректеріне сүйенсек, Жеті жарғының бөлімдері мыналар: 1) жер және жайылым, су пайдалану құқығы; 2) жесірлер мен жетімдердің мүліктік әрі жеке құқықтарын, сондай-ақ оларға туысқауымның қамқорлық міндеттерін реттеу; 3) әйелдердің құқығы мен некелік қатынастар; 4) ұрлық пен қарақшылыққа қарсы жазалар; 5) кісі өлтіру және оған қолданылатын құн заңдары; 6) әскери міндеттемелер мен ел қорғанысы; 7) рулар және жеке адамдар арасындағы дау-шарды шешу ережелері. Көріп отырғанымыздай, бұл бөлімдердің кейбірі (атап айтқанда 2 және 3-бөлімдер) исламның отбасы-мұрагерлік құқықтарымен тікелей байланысты мәселелерді қамтыған. Жесірдің жеке құқығы мен жетімнің үлесін қорғау – шариятта ерекше мән берілген жайттар (Құранда: «Жетімнің малына жақындамаңдар» [4, 4:10] деп бұйырылуы тегін емес). Жеті жарғы да жетім-жесір мәселесін бірінші қатарда көрсетіп, қауымға олардың ақысын қорғау жүктелетінін анықтаған. Сол сияқты некелік қатынастарда Жеті жарғы көп әйел алады шектеуді көздеме де, бірінші әйелдің (бәйбішенің) құқығын жоғары қойып, тоқалдардың құқықтық орнын айқындаған. «Ердің үшке дейін

әйел алуға хақы бар, бірақ олардың әрқайсысын бөлек үй қылып, тиісті мал-мүлкін бөліп беруі керек» деген тәрізді қағида болғаны айтылады (мұнда исламдағы төртке дейінге рұқсат принципінен сәл өзгешелеу рұқсат барын байқаймыз).

Билер соты шешімдерінде шариғат заңдарын тікелей қолдану көбіне даудағы тараптар талап еткенде немесе мәселенің әдет жолында шешімі күңгірт болғанда орын алғанға ұқсайды. Мысалы, атақты Қазанғап би бір дауда Құран аятын дәлелге келтіріп, шешім шығарған деседі: екі әйелі бар адамның бірі қайтыс болып, балалары қалғанда, тірі әйелі барлық мал-мүлікке ие болмақшы болған екен. Сонда би: «Құдай заңы бойынша, өлген әйелдің мұрасы алдымен балаларына тиесілі, ал күйеуі қалғанын ғана алады» деп үкім шығарған деседі (бұл – Құрандағы ерлі-зайыптылардың үлесі туралы 4:12 аятқа сәйкес келеді). Тағы бір дерекке қарағанда, ері өлген бір бәйбіше өз ұлдарын ертіп барып, қайныларынан (күйеуінің ағайындарынан) мал-мүлкін даулапты. Дауды билер қарағанда, шариғат бойынша әйеліне сегізден бірі, әр баласына ұлға – екі, қызға – бір үлес тиеді деп бөліп берген екен. Мұндай мысалдар шариғат ілімін меңгерген қазылардың (билердің) болғанын көрсетеді. XIX ғасырда Ресей отарлығы күшейгенде қазақтар арасында екі түрлі жүйе болды: біріншісі – ресми билер соты (1868 жылғы Реформа бойынша «халық соты» деп аталды) әдет құқығы бойынша шешім етті, екіншісі – қазылар соты деп те

аталатын бейресми діндар молдалар кейбір істерде шариғатқа сай төрелік айтты [2, 86.]. Әсіресе, мұсылманша неке қию, талақ айту, неке бұзу, мирас бөлісу секілді отбасылық істерде кейбір қазақтар қазы-молдаларға жүгінгені бар. Бірақ тұтас халық деңгейінде алғанда, шариғат үкімдерін толық енгізіп, әдет заңын ығыстыру іске аса қойған жоқ. Қазақтың оқыған зиялыларының өзі XX ғасыр басында екіге жарылды: бір тобы (мысалы, Б. Құдайбердіұлы) «қазаққа шариғат заңын енгізсек, әділдік орнайды, өтірік-талас тыйылады» десе, Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан «шариғат қатып қалған, заманға бейімделмейді, ал қазақтың әдет құқығы өміршең еді» деп, ескі билер заңын мақтады. 1917 жылға дейін жалғасқан бұл «адат пен шариғат» таласы Кеңес өкіметі орнағанда маңызсыз қалды, себебі жаңа билік діни заңды да, рулық дәстүрді де бірдей ысырып тастап, мүлде басқа социалистік құқық жүйесін енгізді. Әйтсе де, қазіргі күні Қазақстанның кейбір заңгер-тарихшылары билер соты тәжірибесін, соның ішінде адалдық, әділдік, ашықтық принциптерін қазіргі сот жүйесінде пайдалану мүмкіндігін қарастыруда [15, 1306.]. Бұл – тарихи құқықтық мәдени мұраның үлгісі ретінде бағаланатын құбылыс.

Мұрагерлік мәселесіне оралсақ, билер сотында көбіне әдет заңымен шешім шығарылғанымен, шариғат нормалары да ескерусіз қалмаған. Мысалы, жоғарыда айтылған өсиет (wasiyat) институты. Исламда марқұм өз мүлкінің үштен біріне дейінгі

бөлігін ерекше өсиет етіп қалдыра алатынын айттық. Қазақтың әдет құқығында дәстүрлі түрде өсиетке жол берілмеген – мұра тек жақындарына тиесілі деп саналған. Алайда XIX ғасырда кейбір деректер қазақтар арасында өсиет жасау да орын алғанын көрсетеді. «Амалсыз ханға да баратын» заман туа бастағанда, кейбір ауқатты қазақтар мал-мүлкінің бір бөлігін хатпен белгілеп кетуді әдетке енгізген. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазбаларында, мысалы, бір бай баласы жоқ болып, бар малын жартылай мешіт-медресеге, жартылай жиендеріне қалдырам деп хат жаздырып, мөр басып кеткені айтылады. Мұндай жағдайлар көбейгенде, билер кеңесе келе: «Өсиет еткені – өзі біледі, бірақ жалпы мұраның үштен бірінен аспасын, одан көп болса жарамсыз» деп пәтуа беріпті делінеді. Байқасақ, бұл тура исламдағы 1/3 өсиет ережесін қайталайды. Осындай шариғат ықпалымен енген норма Жеті жарғыда да көрініс тапқан: «Кісінің жалпы малының үштен бір бөлігіне дейін ғана өз ықтияры бойынша (өсиет бойынша) жұмсауға еркі бар» деп көрсетілген. Бұл – әдетте болмаған жаңалық. Сондай-ақ Жеті жарғыда жетім-жесірдің ақысы үшін бүтін бір бөлім арнауы исламиет әсерін аңғартады.

Билер соты шешімдерінде кейде тікелей Құран сөздерін дәлел ретінде айтқан оқиғалар мұрагерлік дауында да кездеседі. Солардың бірі – қыздардың мұрагерлігі жайы. Исламның ықпалымен XIX ғасырда кей аймақтарда ағайынды жігіттер әкесінің артында қалған қарын-

дастарына малын тең бөліп бермесе де, азды-көпті енші беріп келген. Егер қарындастары мүлде үлессіз қалдырса, молдаға немесе биге жүгініп, шариғат бойынша ақымыз бар деп дауласа алған. Мұндайда бидің әділдігі сыналған. Кей жағдайларда, өкінішке қарай, «бұл біздің салт, қызға үлес жоқ» деп қайырған жағдайлар да болды. Бірақ уақыт өте келе, әсіресе кеңес заманында, әйелдің мұрагерлік құқы толық заңдастырылып, қазақ халқы да соған үйренді.

Бүгінгі Қазақстан Республикасының заңдары зайырлы сипатта болғандықтан, тікелей шариғат заңдары қолданылмайды. Дегенмен, қазіргі құқық жүйесінде еркек пен әйелдің тең мұрагерлік құқы бар екені – бір жағынан тарихи әділеттіліктің орнауы деуге болады. Бүгінде балаларының барлығына мүлкін тең бөлу – заң талабы. Бұл исламның негізгі әділет принципіне сай келуімен қатар, дәстүрлі қазақ қоғамындағы «енші беру» институтының жаңғырған түрі іспетті. Халық жадында сақталған «жеті атасын білмеген – жетесіз», «жетімнің көз жасы жібермейді», «қыздың қалыңмалы өз еншісі» сияқты көптеген нақылдар мен ұғымдар қазіргі жұрттың да санасына әсер етеді. Мұның өзі бұрынғы құқықтық мәдениеттің бүгінге рухани әсерінің мысалы.

Қорытынды

Жоғарыдағы талдаудан байқағанымыздай, Қазақ даласындағы мұрагерлік құқық нормалары екі үлкен арна – дәстүрлі әдет құқығы мен ислам шариғатының тоғысында да-

мыды. Ислам мұрагерлік құқығы әйелдер мен балалардың да мұраға заңды үлес алу құқын бекітіп, әділ бөлудің Құдай берген үлгісін ұсынса, қазақтың рулық-қауымдық дәстүрі мүлікті негізінен әулет шеңберінде сақтап, ер ұрпақтың жауапкершілігіне жүктеуді көздеді. Осы екі жүйе өзара ықпалдасып, қазақ қоғамында өзіндік құқықтық тәжірибе қалыптасты. Билер соты – сол тәжірибенің жарқын көрінісі. Билер шешімдері көбінесе ата-баба жолына сүйенгенімен, уақыт өте келе шариғат үкімдерін де назарға алып, құқықтық нормаларды халықтың имандылық түсініктерімен байытып отырды.

Ислам шариғаты мен қазақ дәстүрі негізінен бір-бірін толықтырғанын айтуға болады. Екеуінің де түп мақсаты – отбасының тұтастығын, ата мұраның әділ бөлініп, ұрпақ жалғастығын қамтамасыз ету. Мысалы, шариғат жетім мен жесірдің хақысын жеп қоймауды қатаң ескертсе, қазақ дәстүрі де оларды қорғауды қауымға міндеттеген. Шариғат өсиетке белгілі шек қойса, қазақ қоғамы да оны бірте-бірте қабылдап, үштен бірден асыруға тыйым салған. Әйелдердің мұрагерлік алу құқығы шариғаттан келген жаңалық болса, дәстүр оны толық күйінде бірден енгізбесе де, бойдақ қызға үлес, жесірге енші беру секілді өзіндік жолдарын қалдырды.

Дегенмен, қайшылықсыз болды деуге де болмайды. Айталық, әменгерлік институты шариғатта парыз етілмеген, бірақ қазақ арасында ол кең тарады және кейде жесірлердің еркі шектелді. Бұл тұрғыда кейбір

қазақ молдалары шариғат заңдарын алға тартып, әменгерліктің аса қатаң түрлерін сынады. Сол сияқты polygamy мәселесінде ислам төрт әйелге дейін шектеу қойса, қазақ ішінде бай-шонжарлар одан көп те алған жағдайлар кездескен – бұл да шариғат талабынан ауытқу еді. Алайда халықтың басым бөлігі үшін көп әйел алу сирек құбылыс болғанын ескерсек, бұл айырмашылық кең таралмаған деуге болады.

Қорыта айтқанда, Қазақ даласындағы мұрагерлік құқық дәстүрі мен билер соты тәжірибесі – халқымыздың құқықтық мәдениетінің бай мұрасы. Ислам шариғаты қазақтың әдет заңдарын қатайтпай, қайта оны гуманистік тұрғыдан толықтырды: жетім-жесірге қамқорлық, мұраны әділ бөлу, туыстық ақыны сақтау секілді ұстанымдарды берік енгізді. Ал билер сол принциптерді жергілікті жағдайға бейімдеп, көшпелі өркениеттің құқықтық негіздерін ғасырлар бойы сақтап қала алды. Бүгінгі таңдағы құқықтық реформаларда осы тарихи тәжірибенің озық үлгілерін ескеру маңызды. Мысалы, билер сотының татуластыру, әділдікке ашық қызмет ету, көпшілік алдында жауап беру сынды қасиеттері қазіргі сот медиациясы мен халық соттары жүйесіне ұқсас тұстары көп. Сондай-ақ отбасылық мұра мәселелерінде қазақтың «енші беру» дәстүрі мен шариғаттың мұрагерлік әділет қағидатын ұштастыра отырып, қоғамдағы үлкендердің өз еркімен мүлкін бөліп беру мәдениетін қалыптастыру – отбасы ынтымағын нығайтуға қызмет етері сөзсіз.

Түйіндесек, қазақтың құқықтық мәдениеті – төл дәстүр мен әлемдік өркениет (ислам) ықпалының синтезі. Мұрагерлік құқығындағы сабақтастық бұған дәлел бола алады. Исламдық мұрагерлік нормалары мен билер соты тәжірибесін зерттеу біз-

ге ата заңдарымыздың негізінде әділет пен адамгершілік жатқанын аңғартады. Бұл сабақ бүгінгі ұрпақтың да құқыққа деген көзқарасын дұрыс қалыптастыруға ықпал етеді деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Abdimomynov N., Askarbekkyzy N., Baktykhozhaev Zh., Imanbayev K., Kosherbayev S. Islamic Obligation in Kazakh Customary Law (For Example, the Institution of Family and Marriage). – 2015. – 8st.
2. Ablaeva E. B. Правовая система Казахстана в ордынский период. – Алматы, 2019.
3. Amjad Hayat, PhD. Suspicions of Orientalists about Women Inheritance and Their Encounter in the Light of Islam. – Islamabad, 2020. – 15 st.
4. Анарбаев Н., Әкімханов А. Құран Кәрім: қазақша түсіндірмелі аударма. – Алматы, 2021. – 612б.
5. Әл-Кәсәни. Бәдәиғ әс-санаиғ фи тәртиби әш-шараиғ.– Каир, 1910. – 396б.
6. Estate Division and the Sunna of Equal Treatment of Children in Gift Giving. SeekersGuidance. Режим доступа: <https://seekersguidance.org> (оқылған күні: 15.11.2025).
7. Ибн Мәудәд әл-Мусули. Әл-Ихтияр ли тағлили әл-мухтар.– Каир, 1937. – 132б.
8. Kazakh Inheritance Law and Its Difference from Other Legal Systems. Utkelbayeva Z., Rifai J. A. Sh. – 2020. – 9 st.
9. Әбу Бәкір әс-Сарахси. Әл-Мәбсут.– Ливан: Дар әл-Ма’рифа, 1995. – 140б.
10. Әбу әл-Қасим әт-Табарани. Әл-Муғжам әл-әусат.– Каир: әл-Әзһар, б.ж. – 1273б.
11. Ахмад ибн Мухаммад ибн Қудама. Әл-Муғни.– Эр-Рияд, 1997. – 608б.
12. Науменко О. В. Наследование в мусульманском праве. – Москва, 2010. – 4ст.
13. Құран Кәрім. Қазақша аудармалар сериясы (Х. Алтай, Н. Анарбаев және т.б.). – Алматы, 2021.
14. Senior Capstone, Zhan Gaziz. The Last Word of the Biy: Colonialism and Adat in the Middle Zhuz of the Kazakh Steppe. – 2025. – 49st.
15. Академик Зиманов: ғұлама ғалым және ел азаматы»: республикалық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2021. – 132б.

REFERENCES

1. Abdimomynov, N., Askarbekkyzy, N., Baktykhozhaev, Zh., Imanbayev, K., & Kosherbayev, S. Islamic Obligation in Kazakh Customary Law (For Example, the Institution of Family and Marriage). 2015. – 8 st.
2. Ablaeva, E. B. The Legal System of Kazakhstan during the Golden Horde Period. Almaty, 2019. – 13st.

3. Amjad Hayat, PhD. Suspicions of Orientalists about Women's Inheritance and Their Encounter in the Light of Islam. Islamabad, 2020. – 15st.
4. Anarbayev, N., & Akimkhanov, A. The Noble Qur'an: Explanatory Translation into Kazakh. Almaty, 2021. – 612 st.
5. Al-Kasani. Bada'i al-Sana'i fi Tartib al-Shara'i. Cairo, 1910. – 396 st.
6. Estate Division and the Sunna of Equal Treatment of Children in Gift Giving. SeekersGuidance. Available at: <https://seekersguidance.org> (accessed: 15.11.2025).
7. Ibn Mawdud al-Mawsili. Al-Ikhtiyar li-Ta'lil al-Mukhtar. Cairo, 1937. – 132st.
8. Utkelbayeva, Z., & Rifai, J. A. Sh. Kazakh Inheritance Law and Its Difference from Other Legal Systems. 2020. – 9st.
9. Abu Bakr al-Sarakhsi. Al-Mabsut. Lebanon: Dar al-Ma'rifa, 1995. – 140st.
10. Abu al-Qasim al-Tabarani. Al-Mu'jam al-Awsat. Cairo: Al-Azhar, n.d. – 1273st.
11. Ahmad ibn Muhammad ibn Qudamah Al-Mughni. Riyadh, 1997. – 608st.
12. Naumenko. O. V. Inheritance in Muslim Law. Moscow, 2010. – 4st.
13. The Qur'an. Kazakh translations (H. Altay, N. Anarbayev, and others). Almaty, n.d.
14. Senior Capstone, Gaziz, Zhan. The Last Word of the Biy: Colonialism and Adat in the Middle Zhuz of the Kazakh Steppe. 2025. – 49st.
15. Academician Zimanov: Scholar and Citizen of the Nation: Proceedings of the Republican Scientific Conference. Almaty, 2021. – 132st.

Авторлар туралы мәлімет:

Аманқұл Темур Оралбайұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының Қауымдастырылған профессоры (м.а), PhD доктор. (Алматы, Қазақстан. e-mail: amankul_2007temur@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-3050-6209>)

Дәуренбек Нарұл – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының «7M02205 – Исламтану» білім бағдарламасы, 2 курс магистранты, (Алматы, Қазақстан, әл.почта: naruldaurenbek00@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-5847-5824>)

Бағашаров Құдайберді Сабыржанұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Дінтану және мәдениеттану кафедрасының оқытушысы, PhD, қауымдастырылған профессор (Алматы, Қазақстан, e-mail: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0051-9163>).

معلومات عن المؤلفين:

أمانقۇل تيمور أورالبايولوي – أستاذ مشارك قائم بالأعمال، دكتوراه (PhD)، قسم دراسات الأديان والثقافة، كلية الفلسفة والعلوم السياسية، جامعة الفارابي الكازاخية الوطنية (ألماتي، كازاخستان، e-mail: amankul_2007temur@mail.ru :e-mail [ORCID ID :https://orcid.org/0009-0009-3050-6209](https://orcid.org/0009-0009-3050-6209)).

داورينبک نارول – طالب ماجستير في السنة الثانية في برنامج «7M02205 – الدراسات الإسلامية»، قسم دراسات الأديان والثقافة، كلية الفلسفة والعلوم السياسية، جامعة الفارابي الكازاخية الوطنية (ألماتي، كازاخستان، e-mail: naruldaurenbek00@mail.ru :e-mail [ORCID ID https://orcid.org/0009-0000-5847-5824](https://orcid.org/0009-0000-5847-5824)).

باغاشاروف قدايبردي صابر جان أوغلي – محاضر، دكتوراه (PhD)، أستاذ مشارك، قسم دراسات الأديان والثقافة، جامعة الفارابي الكازاخية الوطنية (ألماتي، كازاخستان، e-mail: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0051-9163>).

Information about authors:

Amankul Temur Oralbayuly – Acting Associate Professor, PhD, Department of Religious and Cultural Studies, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan e-mail: amankul_2007temur@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-3050-6209>).

Daurenbek Narul – 2nd-year Master’s student of the educational program «7M02205 – Islamic Studies», Department of Religious and Cultural Studies, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: naruldaurenbek00@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-5847-5824>).

Bagasharov Kudaiberdi Sabyrzhanuly – Lecturer, PhD, Associate Professor, Department of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0051-9163>).

Информация об авторах:

Аманкул Темур Оралбайұлы – ассоциированный профессор (и.о.), PhD, кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: amankul_2007temur@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-3050-6209>).

Дауренбек Нарұл – магистрант 2 курса образовательной программы «7M02205 – Исламоведение» кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, эл. почта: naruldaurenbek00@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-5847-5824>).

Бағашаров Құдайберді Сабыржанович – преподаватель кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, PhD, ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан, e-mail: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0051-9163>).